

Отримано: 19 вересня 2017 р.

Прорецензовано: 12 жовтня 2017 р.

Прийнято до друку: 15 жовтня 2017 р.

e-mail: julichka.83@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-67-289-292

Чура Ю. О. Проблеми інтерпретації реалій та ідіом в історичній трагедії Рудольфа фон Готтшала «Мазепа» у перекладі Юрія Федьковича / Ю. О. Чура // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во НаУОА, 2017. – Вип. 67. – С. 289–292.

УДК: 82.091

Юлія Олександрівна Чура,

Івано-Франківський національний медичний університет, м. Івано-Франківськ

ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РЕАЛІЙ ТА ІДИОМ В ІСТОРИЧНІЙ ТРАГЕДІЇ РУДОЛЬФА ФОН ГОТТШАЛЯ «МАЗЕПА» У ПЕРЕКЛАДІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

У статті аналізується найвідоміший з творів німецькомовної мазепіани XIX століття – історична трагедія Р. Готтшала «Мазепа» та її український переклад, виконаний Ю. Федьковичем. Увага акцентується на проблемі інтерпретації реалій та ідіом як на основних критеріях адекватності перекладу.

Ключові слова: німецькомовна мазепіана XIX століття, Р. Готтшаль, Мазепа, драматичні переклади Ю. Федьковича, реалія, ідіома.

Юлія Александровна Чура,

Івано-Франківський національний медичний університет, г. Івано-Франківськ

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РЕАЛИЙ И ИДИОМ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАГЕДИИ РУДОЛЬФА ФОН ГОТТШАЛЯ «МАЗЕПА» В ПЕРЕВОДЕ ЮРИЯ ФЕДЬКОВИЧА

В статье анализируется наиболее известное из произведений немецкоязычной мазепианы XIX века – историческая трагедия Р. Готтшала «Мазепа» и ее украинский перевод, выполненный Ю. Федьковичем. Внимание акцентируется на проблеме интерпретации реалий и идиом как на основных критериях адекватности перевода.

Ключевые слова: немецкоязычная мазепиана XIX века, Р. Готтшаль, Мазепа, драматические переводы Ю. Федьковича, реалія, идиома.

Yuliia Chura,

Ivano-Frankivsk National Medical University, Ivano-Frankivsk

THE PROBLEMS OF INTERPRETATION OF CULTURE-SPECIFIC CONCEPTS AND IDIOMS IN HISTORICAL TRAGEDY OF RUDOLF VON GOTTSALL «MAZEPA» IN Y. FEDKOVICH'S TRANSLATION

The article analyzes the most famous of the German-language Mazepa-works of the 19th century, R. Gottshall's tragedy «Mazepa» and its Ukrainian translation of Y. Fedkovych. Based on the main criteria of accuracy of translation, the Ukrainian-language interpretation of R. von Gottshall's historical tragedy «Mazepa» is analyzed. The attention is focused on the problem of interpretation of culture-specific concepts and idioms. The comparative analysis of German-language work with the translation of Y. Fedkovych provided an opportunity to identify common and distinctive features of the interpretation of culture-specific concepts and idioms. During the analysis of the artistic interpretation peculiarities of culture-specific concepts and idioms was revealed that the peculiarities are connected with the historical period of the work, authors' individual artistic manner and their knowing of certain historical facts and specific items of Ukrainian and German nations. The comparison enables to say that idioms are crucial in the artistic structure of the analyzed works to make the language brightly and more expressive.

Key words: German-language Mazepa-works of the 19th century, R. Gottshall, Mazepa, the dramatic translations of Y. Fedkovych, culture-specific concept, idiom.

Переклад історичної трагедії Р. фон Готтшала «Мазепа» здійснений Ю. Федьковичем у 1872 році, проте виданий лише через 30 років (1902) у збірці «Писання Осипа-Юрія Федьковича» за редакцією І. Франка [8]. Певні спроби аналізу перекладу були здійснені А. Коржуповою у праці «Ю. Федькович. Літературний портрет» (1963), де описана творча та перекладознавча діяльність «буковинського солов'я». Серед низки перекладених з німецької мови творів згадана і трагедія Рудольфа фон Готтшала «Мазепа», щоправда авторка критично підійшла до оцінки праці Ю. Федьковича [7, с. 101]. Однією з перших ґрунтовних праць, присвячених творчості українського письменника, є книга Г. Гуць «Юрій Федькович і західноєвропейська література» (1985), де проаналізовані драматичні переклади автора з англійської та німецької літератур [2]. Письменниця заглиблюється в історію українсько-німецьких літературних взаємин, досліджує роль і місце в них Ю. Федьковича та процес рецепції україномовної спадщини майстра слова німецькою літературою [2]. З сучасних досліджень варто відмітити монографію Л. Ковалець «Юрій Федькович. Історія розвитку творчої індивідуальності письменника» (2011), у якій драматичним перекладам Ю. Федьковича відводиться чільне місце, проаналізовані критичні рецензії М. Драгоманова, І. Франка, О. Колесси, М. Нечитайлюк, М. Шаповалової на перекладацький доробок автора [5, с. 266–275]. У переважній більшості дослідники зосереджувались на драматичних інтерпретаціях Ю. Федьковича з англійської літератури, натомість переклад німецькомовної трагедії Рудольфа фон Готтшала «Мазепа» залишився поза увагою літературознавців, не визначено його місце в українському культурно-духовному поступі.

Одним із визначальних стимулів звернення Ю. Федьковича до історичної трагедії німецькомовного автора, без сумніву, є українська тематика, запозичена з славетного минулого нашого народу, де Мазепа зображений патріотом і поборником

національної державності, на відміну від пануючого образу «зрадника російського царя», як в О. Пушкіна, чи виключно романтичного героя-залицяльника, прив'язаного до спини коня, як в Дж. Байрона, В. Гюго та Ю. Словацького.

Оцінка праці Ю. Федьковича здійснена нами за ключовими критеріями адекватності перекладу: переклад реалій; ідіоматичних одиниць; відтворення авторського синтаксису та стилю; дотримання еквілінеарності твору-оригіналу.

Оскільки трагедія історична, однією з ключових проблем аналізу є відтворення реалій, зокрема, військової термінології та чинів козацького війська, якими вона насичена. Згідно з визначенням Р. Зорівчак, «реалії – це монолексемні і полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких вміщає традиційно закріпленій за ними комплекс етнокультурної інформації, чужої для об'єктивної дійсності мови-сприймача» [4, с. 92]. Основні труднощі у відтворенні реалій пов'язані з відсутністю у мові перекладу відповідника, оскільки у носіїв цієї мови немає позначуваного даною реалією об'єкта (референта), а також необхідністю разом з предметним значенням реалії передати і колорит, її національну конотацію та історичне забарвлення. Р. Зорівчак пропонує дев'ять способів перекладу реалій: транскрипція, гіперонімічне перейменування, дескриптивна перифраза, комбінована реномінація, калькування, міжмовна транспозиція на конотативному рівні, метод уподібнення/субституція, контекстуальний переклад, контекстуальне розтлумачення [4, с. 93].

В історичній трагедії наявна велика кількість термінологічної лексики, зокрема чинів козацького війська, які становили труднощі швидше для німецького автора, ніж для перекладача, що є носієм мови країни, зображеної у творі. На початку одного з актів Мазепа врочисто виходить до своїх соратників: «Mazepa tritt feierlich, in der Hand den Befehlshaberstab, ihm voraus geht ein Pauker, ein Kosak mit der Fahne, ein anderer mit dem Roßschwanz. Die Pauke wird geschlagen» [10, с. 162]. У перекладі Ю. Федьковича: «Мазепа виступає дуже поважно, з булавою в руці, о-перед него іде довбуш, хорунжий і бунчучний, кождий зі своїм знаком. Б'ють у кітли.» [8, с. 512]. «Pauker» дослівно означає «литавщик». Литаври є різновидом барабанів, а слово «довбуш» походить, на думку істориків, від «добош» – барабанщик у війську, як і прізвище славнозвісного Олекси Довбуша. Хорунжий доглядав козацькі корогви, а бунчучний носив перед гетьманом символ його влади – бунчук (держак із золотою кулею, під якою підвішене кінське волосся). Р. фон Готтшаль, ймовірно, не знав цих назв, до того ж вони не мають прямого аналога у німецькій мові, тож були б незрозумілими для німецького читача, тому відобразив хорунжого й бунчучного описово, як «козак з прапором і інший – з кінським хвостом». Те саме стосується і гетьманської булави, яка у німецького автора є просто «Befehlshaberstab» – «палицею головнокомандуючого». Тут варто віддати належне Р. фон Готтшालю, для якого, очевидно, вартувало немалих зусиль розібратись у чинах і звичаях козацького війська та передати рідною мовою неіснуючі в ній поняття.

Наявний контекстуальний переклад реалій, коли одне й те саме німецьке поняття у різних випадках позначене іншим відповідником. До прикладу, нейтральне «der Trunk» (застаріле «напиток»), коли його п'ють козаки, передається як «мед», коли ж цар Петро приїжджає до гетьмана – як «чарь вина». Німецькому автору, швидше за все, не було відомо про напитки, які споживали у козацькому війську, тому в трагедії і цар, і воєки п'ють той самий напиток – «Trunk», який для українця може бути вином чи медом, залежно від ситуації. Аналогічний приклад зі словом «Mantel»: коли мова йде про одяг козаків, переклад звучить як «кірея», натомість поляк Казимир на полі битви поблизу Полтави з мечем в руці загорнений у «плащ», що відповідає історичній правді, вірність якій намагається дотримати Ю. Федькович як мешканець країни, яку описано у творі німецького автора.

Важливим критерієм адекватності перекладу є тлумачення ідіом. В. Жуков зазначає, що завдяки своєму семантичному багатству, образності, лаконичності й яскравості, фразеологія відображає національну ідентичність та історію народу, характер його мови й менталітет. Фразеологізми значною мірою забезпечують зв'язність художньої мови, вони є засобом творення цілісного тексту та організації його макроструктури [3, с. 19]. Передача сталих виразів пов'язана, проте, з рядом певних труднощів, оскільки вони є емоційно забарвленими мовними зворотами, часто з виразним місцевим колоритом і приналежністю до певного мовного стилю.

При відтворенні фразеологізму перекладачеві необхідно передати його зміст і образність, знайшовши аналогічний вислів в іноземній мові й не випустивши при цьому з виду його стилістичну функцію. За відсутності в мові ідентичного образу перекладач змушений вдаватися до пошуку «приблизної відповідності» [6, с. 51].

Загалом існують наступні способи перекладу фразеологічних одиниць: повний фразеологічний еквівалент, частковий фразеологічний еквівалент (аналог), вибірковий фразеологічний еквівалент, індивідуальний еквівалент. Прийоми нефразеологічного перекладу: калькування, лексичний, описовий переклад, транскрипція і транслітерація, трансформаційні методи і прийоми, контекстуальна заміна. Зазвичай, до нього вдаються, лише впевнившись, що неможливо скористатися жодним із фразеологічних еквівалентів чи аналогів [9, с. 161]. Теоретик і практик художнього перекладу Г. Гачечіладзе поділяє фразеологічні одиниці з перекладознавчої точки зору на три категорії:

- 1) нейтральні ідіоми, які можна легко перекласти на іншу мову, оскільки вони відображають побут і духовний світ людини, тому необхідно підібрати відповідну ідіому рідною мовою чи передати сам образ;
- 2) ідіоми з національним забарвленням, які інколи можуть позначати національні реалії, тому дослівно не перекладаються. Необхідно відшукати аналогії, або створити нові фразеологізми для їх введення у вжиток рідною мовою;
- 3) ідіоми, які містять каламбури, пов'язані, перш за все, з особливостями мови першоджерела. Вони настільки віддалені від основного значення, що виглядають в прямому сенсі слова, як нісенітниця, навіть у тексті оригіналу. При їх перекладі слід створювати каламбури рідною мовою [1, с. 176–180].

Тобто, фразеологічні одиниці першого типу мають еквіваленти, ідіоми другої і третьої категорії є безеквівалентними. У «Мазепі» Р. фон Готтшала переважають сталі вирази першої і другої груп.

Частковими еквівалентами (аналогами), тобто способом, коли автор має вибір з-поміж кількох відповідників у мові перекладу, передана значна кількість фразеологізмів, до прикладу німецький вислів «Verbrenn' die Brücke alle hinter mir» [10, с. 112] Ю. Федькович передає «зриваю за собою всі мости» [8, с. 469]. В українського письменника був вибір «спалити», «обрубати» тощо. Зауважимо, що німецьке слово «verbrennen» означає саме «спалювати», тобто ідіому можна було передати повним еквівалентом, але Ю. Федькович, очевидно, вирішив дещо змінити її експресивність і категоричність, оскільки контекстуально фразеологізм вжитий не у зв'язку з історичними подіями чи доленосним вибором, а в контексті любовної

розмови Мазепи з Матреною. Аналогами передані також такі ідіоми, як «mein Herz ist voll» – «серце тріскає» (а не звичним «розривається»), «mir kocht das Blut in den Adern» – «кров грає», (а не «кипить у жилах»), «чолом о-перед неї вдарить», хоча «Knie beugen» означає дослівно «преклонити коліна». У національному дусі вислів «Tausendundeine Nacht» (дослівно «тисяча і одна ніч») подано як «тридев'яті землі» – стандартний початок багатьох казок слов'янських народів. Можливо, Ю. Федькович мав сумніви щодо ознайомлення українців з «Казками тисячі і однієї ночі» – середньовічною пам'яткою арабської та перської літератури, тому скористався виразом з рідного фольклору.

Наявний також приклад калькування з елементами транскрипції «Es raubt der Wolf das Lamm, der Habicht raubt das Täubchen» – «Рабує вовк ягня, а половик голубку», що в цілому не є характерним для перекладу трагедії [10, с. 69; 8, с. 433]. Німецьке «rauben» («грабувати») транскрибовано словом «рабує». Безеквівалентна фразеологічна одиниця дослівно скалькована, що дозволило перенести її в мову перекладу з максимальним збереженням семантики вихідного тексту.

Оригінально і з повним ситуативним розумінням подана ідіома «ans Herz gewachsen» (буквально «прирости до серця»), Петро I у трагедії говорить так про придворних карликів. Ю. Федькович перекладає фразеологізм як «прилипли дуже до душі» [8, с. 409]. Не «припали до душі», «стали рідними», що було б більш влучним у розмові про жінку чи дітей, а саме «прилипли». Обране слово виражає прив'язаність, водночас є дещо принизливим. Цар звик до блазнів мимоволі, як до розваги, предметів, а не до людей, що влучно передано в українській версії.

Багаточисленними є випадки, коли перекладач уводить фразеологізми, навіть якщо вони відсутні в оригіналі, наприклад «mich zu erwärmen, noch eh' ich den Kamin erreicht» (дослівно «зігрітись, ще до того, як доберусь до каміна») – «загріти руки без вогню» [10, с. 13; 8, с. 387]. Ідіома вжита в значенні «покарати, побити», коли отаман Гордієнко хоче відшмагати охоронців Івана та Федора за брехню – «зігрітись», побивши нагайкою. З одного боку, перекладач розуміє, що така реалія, як «камін» для потенційного читача – українця початку ХХ століття – буде чужою, з іншого – наявний ризик появи у реципієнта негативної асоціації на кшталт «нагріти руки», що означає «незаконно збагачуватись, наживатись», а таке розуміння фразеологізму у даному контексті було б хибним. Значенню «побити» в українській мові відповідає ідіома «нагріти боки». Через вдвічі скорочену влучну фразу український текст більш динамічний і експресивний, ніж оригінал. Не збережена, однак, еквілінеарність першотвору:

Gordienko (die Peitsche schwingend).

Ihr lügt! Mir fehlt es nicht an Luft, mich zu erwärmen,

Noch eh' ich den Kamin erreicht – doch wie?

Sie kommt zurück – Ihr schweigt – ich irr' mich nicht! [10, с. 15]

Гордієнко (здоймивши нагайку)

Це лож! Мині охить загріти руки без огню –

В'на хто? – Ви мовчите? – Ось в'на сама! [8, с. 387]

Тенденція перекладу неідіоматичних зворотів фразеологізмами витримана впродовж усього твору. Для наочності їх вміщено у наступну таблицю:

Ідіоми

Die letzte Mahnung an vergang'ne Zeit [10, с. 9] (дослівно «остання згадка про минулий час»)	Що було – полягло [8, с. 383]
Bleiben mir so unvergeßlich [10, с. 13] («залишається мені незабутньо»)	На око впали [8, с. 387]
Das Knie ihr huldigend zu beugen [10, с. 14] («коліно з почтом їй преклонити»)	Чолом о-перед неї вдарить [8, с. 388]
gerechter Zorn [10, с. 21] («справедливий гнів»)	Поправедная кара на хребет [8, с. 391]
die lebende als todt verweinen [10, с. 22] («живу оплакувати, як мертву»)	Живу во мертвих опівати [8, с. 396]
Sie dürsten [10, с. 42] («вони хочуть пити, спрагли»)	Їм висхло в горлі [8, с. 409]
ans Herz gewachsen («прирости до серця») [10, с. 42].	Прилипли дуже до душі [8, с. 409]
nicht dem Schrecklichen verfallen [10, с. 61] («не дістатись найстрашнішому»)	В руки 'му не впала [8, с. 425]
Es raubt der Wolf das Lamm, der Habicht raubt das Täubchen [10, с. 69] («вовк викрадає ягня, ястреб викрадає голубку»)	Рабує вовк ягня, а половик голубку [8, с. 433]
Das Ziel im Aug' [10, с. 69] («ціль в оці»)	Що на умі, то й на губі [8, с. 433]
Heimlichkeit, ein Winken, Neigen [10, с. 69] («таємничість, натяк, кивок»)	Коти в мішку [8, с. 433]
Mein Herz ist voll [10, с. 71] («моє серце повне»)	Серце тріскає [8, с. 435]
Verbrenn' die Brücke alle hinter mir [10, с. 112] («спалюю позаду себе всі мости»)	Зриваю за собою всі мости [8, с. 469]
mit Zinseszinsen zahlen [10, с. 114] («платити з відсотками»)	Вертати з лифов [8, с. 471]
Warten wir das Ende ab [10, с. 148] («почекаємо кінця»)	Кінець діло фалить [8, с. 501]

Фразеологізми, як вище відзначалось, надають мові виразності й експресивності, тому українська версія постає більш драматичною та емоційною в порівнянні з дещо нейтральним оригіналом. Під кутом зору вірності та адекватності оригіналу такий підхід є слабкою стороною, оскільки частково втрачається манера німецького автора саме на вербальному рівні.

Загалом мові перекладу притаманне свідоме спрощення іноземних понять до народних і зрозумілих. До прикладу, «Nordlichterschein umflammt den ganzen Himmel» («північне сяйво запалило ціле небо»). Замість зовсім незнайомого для українця природного явища північного сяйва маємо «червоним жаром аліє небо» [10, с. 9; 8, с. 383]. Європейський звичай тиснути руку при зустрічі – «dem größeren Hetman Gruß und Händedruck!» (буквально «великому гетьману привіт та потиск руки!») передається словами «славніший гетьмане, тобі чолом!» [10, с. 74; 8, с. 438]. У переказі покарання молодого Мазепи можна простежити перекладацьку майстерність Ю. Федьковича, що подає німецькі поняття більш зрозумілими для українців образами, зокрема слово «Dämon» звучить в перекладі як «нечиста сила», «blöde Augen» – «відемські очі» [10, с. 64; 8, с. 428]. Тобто, переважає контекстуальний переклад або віднайдення ситуативного відповідника. Прикладів трансформації європейських реалій та понять на загальноживані, зрозумілі кожному знаходимо у перекладі чимало.

Іноколи перекладач занадто спрощує слова дійових осіб. Як приклад наведемо монолог Мазепи, що несе в трагедії основне смислове навантаження, оскільки виражає грандіозні наміри політика:

Mazepa

...ein großes Ziel, nach dem ich ringe,
Umsturz des Alten, neues Mass der Dinge,
Ein freies Reich bis fern nach Asiens Zone,
Und für den Würdigsten die Herrscherkrone! [10, с. 52].

(буквально: велика ціль, до якої я прагну,
Падіння старого, новий вимір речей,
Вільне королівство до далекої азійської зони,
І для найдостойнішого корона володаря!)

У перекладі прагнення державця здаються значно простішими і далеко не такими амбітними. Повністю втрачені рядки «Umsturz des Alten, neues Mass der Dinge» («падіння старого, новий вимір речей») і «ein freies Reich bis fern nach Asiens Zone» («вільне королівство до далекої азійської зони»). Слово «Reich», що дослівно означає більш масштабне поняття «імперія, королівство», подано спрощено – «державна», хоча для держави в німецькій мові є інше нейтральне слово «Staat». Не переданий розмах планів – аж до далекої Азії повинне бути Мазепине королівство:

Mazepa

...мета
Така велична, що до неї гоню,
Отце? – если би не нова велика
Держава, на усі держави славна?
А найгіднішому корона ї державна! [8, с. 418].

Переклад історичної трагедії Р. фон Готтшала українською мовою побачив світ лише раз у «Писаннях Осипа-Юрія Федьковича» у 1902 році і з того часу більше не перевидавався, тому так і не став відомим для широкого кола читачів. Не можна, проте, недооцінювати його роль у популяризації німецькомовної мазепіани в Україні, оскільки до сьогодні він залишається єдиною україномовною версією з низки багаточисленних німецькомовних творів, присвячених Івану Мазепі.

Свідоме прагнення до спрощеності та врахування тогочасних народних уподобань забезпечили демократичний характер та загальнодоступність перекладу Ю. Федьковича серед широкого кола читачів, що в цілому сприяло процесу залучення української громадськості до засвоєння здобутків світового письменства.

Література:

1. Гачечиладзе Г. Введение в теорию художественного перевода / Г. Гачечиладзе – Тбилисси : изд. Тбилисского университета, 1970. – 280 с.
2. Гуць Г. Є. Юрій Федькович і західноєвропейська література / Г. Є. Гуць. – К. : Вища школа, 1985. – 207 с.
3. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1990. – 160 с.
4. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози) / Р. П. Зорівчак. – Львів : Видавництво Львівського університету ім. І.Франка, 1989. – 214 с.
5. Ковалець Л. Юрій Федькович. Історія розвитку творчої індивідуальності письменника: [монографія] / Л. Ковалець. – К. : Академія, 2011. – 437 с.
6. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение / В. Н. Комиссаров. – М., 2001. – 256 с.
7. Коржупова А. П. Юрій Федькович. Літературний портрет / А. П. Коржупова. – К., 1963. – 107 с.
8. Франко І. Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видане. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича. / Іван Франко. // Писання Осипа Юрія Федьковича. – Львів. – 1902. – С. 375–532.
9. Чепурна З. Особливості перекладу фразеологізмів у галузі публіцистики / З. Чепурна, Г. Лисенко // Теоретические и практические научные инновации. – Под-секция 7: Перевод. – К., 2013. – С. 161–163.
10. Gottschall R. Mazepa. Geschichtliches Trauerspiel in fünf Aufzügen / R. Gottschall. – Leipzig : Brockhaus, 1865. – S. 3–192.